

Zehni inkişafın diaqnostikası və xarici dilin öyrənilməsində səmərəli düşüncənin xüsusiyyətləri

Akif Əlihüseyn oğlu Quliyev

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

E-mail: genri_office@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. Ə.Ə. Əliyev,
psixol.ü.f.d, dos. C.Q. Aliyev

Açar sözlər: xarici dil, diaqnostika, bilik, zehni inkişaf, düşüncə, bacarıq, nitq hərəkəti

Ключевые слова: иностранный язык, диагностика, знания, умственное развитие, мышление, умения, речевое движение

Key words: foreign language, diagnostics, knowledge, mental development, thinking, skills, speech movement

Zehni inkişaf bilik əldə etmə prosesində formalaşmış bir sıra bilik, bacarıq və əqli fəaliyyətin cəmi ilə xarakterizə olunur. Əslində, zehni inkişaf insan düşüncə tərzinin, formalarının və məzmununun xüsusiyyətidir.

Zehni fəaliyyət səviyyəsi müəllimin şagirdlərə verdiyi bilik və bacarıqların məzmunu ilə müəyyən edilir. Yalnız həcm deyil, həm də biliyin keyfiyyəti olduqca vacibdir, yəni, onların dərinliyi, mənalılığı, dinamizmi nəzərdə tutulur. Zehni biliklərin təbiəti mənimsənilmiş əqli hərəkətlərin keyfiyyətini də müəyyənləşdirir. Zehni inkişaf səviyyəsi yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi, yeni zehni hərəkətlərin yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün əsas bazadır. Zehni inkişafın əlamətlərindən biri düşüncə növlərinin inkişafında təzahür edən, ona məxsus olan keyfiyyət istiqaməti, nəzəriyyə və təcrübənin müxtəlif sahələrinə qarşı seçicilik hesab edilməlidir. Lakin zehni inkişaf səviyyəsinin ən ümumi xüsusiyyəti yaşla əlaqəli sosial-psixoloji standart hədudlarında düşüncənin işləməsinə hazırlıqdır. Başqa sözlə, zehni inkişaf səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, həm bilik və bacarıqların həcmi və keyfiyyəti, həm də müəyyən zehni hərəkətlərin ehtiyatı ilə əlaqəlidir, zehni fəaliyyətin tipik, ümumi, xarakterik yaşla əlaqəli xüsusiyyətləri olmalıdır. Bu baxımdan, zehni inkişaf problemi zəka və ya ümumi zehni qabiliyyət problemi ilə uzlaşır. Zəka bilik və zehni əməliyyatların toplusu deyil, onların uğurlu mənimsənilməsinə kömək edən vasitədir. Bir fərdin əldə etdiyi əqli inkişaf səviyyəsi intellektual qabiliyyətlərdən asılıdır. Lakin o da şübhəsizdir ki, zehni inkişaf səviyyəsi yalnız ağıldan asılı deyil, həyat şərtləri, təhsil müəssisələri, tədris metodları və digərləri kimi bir çox amillərlə müəyyənləşir.

Əqli inkişafın diaqnostikası və səmərəli düşüncənin xüsusiyyətlərini xarici dilin öyrənilməsi, xüsusən ingilis dilinin materialı əsasında nəzərdən keçirəcəyik.

Xarici dilə yiyələnmək bir sıra məqamları əhatə edir, ona görə də bu fənni mənimsəmə qabiliyyəti çox çətin və mürəkkəbdir. Dili mənimsəmə qabiliyyətinin ümumi qlobal qiymətləndirilməsi üçün elə komponent seçmək lazımdır ki, müxtəlif aspektlər üçün ən əhəmiyyətli olsun. Tək bir dil deyil, tədris olunan hər hansı bir fənnin mənimsənilməsi üçün ən vacib olan komponentlərdən biri müstəqil olaraq qanunauyğunluğun müəyyənləşdirmə qabiliyyətidir. Həm şifahi formalaşma baxımından, həm də praktik nitq hərəkətləri baxımından ayrı-ayrılıqda dil nümunələrini qurma bacarığı həm ümumi öyrənmə qabiliyyəti, həm də dilin mənimsəməsində irəliləmək üçün xüsusi qabiliyyətinin olması vacib göstəricilərdən biridir.

Ekspiriment 36 sayılı məktəbin 11 şagirdin daxil olduğu 6-cı sinifdə həyata keçirilmişdir və dil materialı olaraq indiki davamlı zamanın (The Present Continuous Tense) öyrənilməsi ilə bağlı qayda seçilmişdir. Seçim aşağıdakı amillərlə xarakterizə olunur: bu vaxta qədər şagirdlər ingilis dili üzrə kifayət qədər məlumat əldə etmişdilər və kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmuşdular, onlar (to be) “olmaq” köməkçi feilinin şəxslər üzrə dəyişməyi bacarırdılar, qoşma feil kimi cümlədə müvafiq xəbərdə istifadə edirdilər, köməkçi feilin vasitəsi ilə indiki qeyri-müəyyən zamanın sual və inkar formalarından istifadə edirdilər. İlk növbədə, indiki uzadılmış zamanın qaydasını izah etməyə başladım. “Continuous” qrupunun indiki zamanı inkişaf müddətində bir hərəkəti təyin edir, yəni indiki zamanda nitq baş verdiyi anda həyata keçir. Bu, forma baxımından mürəkkəbdir, çünki iki hissədən ibarətdir, yəni, dəyişən hissə – şəxsin, sayın və zamanın göstəricisi rolunu oynayan “to be” köməkçi feil və dəyişməz hissə – “nş” şəkilçisindən ibarətdir. Sonra şagirdlərə bunu əyani nümayiş etdirərək tam təsəvvür yaratmaq üçün lövhəyə yazıb bu qrammatik kateqoriyanın yaranmasını nümunə ilə göstərdim.

“Now”, “at the moment” kimi sözlər indiki uzadılmış zamanın olduğunu göstərir. Ancaq şagirdlər yadda saxlamalı idilər ki, hissələri, qavrayışları, əqli fəaliyyəti ifadə edən müəyyən sayda indiki davamlı zamanda istifadə olunmayan bəzi feillər də var. Belə feillərə *want, love, wish, see* və digər bu kimi feillər daxildir. Bundan sonra şagirdlərə eyni dərəcədə çətin tapşırıq olan kartlar verildi. Verilmiş hər kartda ingilis dilində olan dörd cümlə təqdim edilmişdi və bu cümlələrdəki feillər mötərizədə qeyri-müəyyən formada verilmişdi. Şagirdlər bu feilləri indiki davamlı zamana qoymalı idilər. Sonra şagirdlərdən bu yeni qaydanın onlar tərəfindən nə dərəcədə mənimsədiklərini müəyyənləşdirmək məqsədilə verilən feillərdə semantik əlamətlərin aşkar olunması tələb edildi.

Toplanmış material təhlil edilərkən təcrübənin nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət hesablanmasını apara bilmək üçün sinif üç qrupa bölündü. Birinci qrupa 3 güclü şagird, ikinci qrupa 5 orta səviyyəli şagird, üçüncü qrupa 3 zəif şagird daxil edildi. Feilin indiki davamlı zamanın formalarını yaratmağın lazım olduğu ingilis cümlələri olan kartlara gəldikdə, birinci qrupun şagirdlərisay və şəxslər üzrə hallandıraraq “to be” feilini düzgün müəyyənləşdirib, semantik feilə “ing” əlavə edərək, çətinlik çəkmədən tapşırığın öhdəsindən gəldilər. Birinci qrupdan fərqli olaraq, ikinci qrupun şagirdləri cümlənin quruluşuna lazımı diqqət yetirmədən, “to be” feilinin formalarında şəxs və sayla bağlı səhvlər buraxaraq tapşırığı yerinə yetirə bilmədilər. Üçüncü qrupda vəziyyət fərqli oldu. Bu qrupun şagirdləri praktik olaraq feilin zamanının xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirə bilməlidir, ya “to be” feilinin düzgün formasını istifadə etmədilər, ya da bu feili tamamilə işlətmədilər. Müəllim tərəfindən kömək tələb olunurdu.

Bu şagirdlərin hər birini verilən tapşırığın düzgün yerinə yetirilməsinə yönəltmək üçün istiqamətverici yeni qaydanı bir daha izah etməli idim və belə suallar verdim: “İndiki davamlı zaman necə əmələ gəlir?”, “To be” feilini “actors” ismi ilə necə istifadə edərdiniz? “Woman” və “geesen” isimləri tək, yaxud cəm halındadır?

Növbəti mərhələ indiki isə davamlı zamanın əmələ gəlməsi qaydalarının formalaşdırılmasından ibarət idi. Şagirdlər bu tapşırığın öhdəsindən gəldilər: birinci qrup nümunələr əsasında yeni zamanın formal xüsusiyyətlərini kənara ataraq, aşağıdakı qaydanı hazırladılar. Tələbələrədən ikisi – Fərid və Elnarə aşağıdakı qaydanı verdilər: “İndiki davamlı zaman nitq anında baş verən bir hərəkəti ifadə edir və feilə “ing” əlavə olunmaqla “to be” köməkçi feilini lazım olan şəxs, həmçininin tək və ya cəm şəklində işlədilməklə əmələ gəlir”.

Nicat isə feilin bu formasının bu anda meydana gələn zaman olduğunu söyləyərək səhvə yol verdi. Birincisi, o, qaydanı dəqiq şəkildə formalaşdırmadı, ikincisi, indiki davamlı zaman

yalnız bu anda deyil, başqa bir zamanda da baş verən bir hərəkəti ifadə edir. Bu cavab Fərid və Elnarədən fərqli, daha aşağı ümumiləşdirmə səviyyəsinə dəlalət edir.

İkinci qrupun şagirdləri indiki davamlı zamanın yalnız formal əlamətlərini göstərməyi bacardılar, yəni, feilin bu zamanı lazım olan şəxs və tək-cəm şəklində olmaqla “to be” və “ing” əlavə olunan feillərdən əmələ gəlir. Praktik olaraq, onlar bu qaydanın düzgün şifahi izahını verə bilmədilər. Bu zamanın yaranmasını dəqiq təsvir etdiklərinə baxmayaraq, bu qrupun şagirdlərindən biri tapşırığın praktik həyata keçirilməsində şəxs və kəmiyyət (say) baxımından “to be” feilinin formasını düzgün seçilməməsi kimi bəzi səhvlərə yol verdi.

İlk iki qrupdan fərqli olaraq, üçüncü qrupun şagirdləri yeni keçdikləri zamanın əlamətlərini istər şifahi-məntiqi, istərsə də praktiki olaraq müstəqil şəkildə formalaşdırma bilmədilər. Onlar “ing” ədatı, “age” bağlayıcısı və digər bu kimi lazımsız terminlərdən istifadə edərək, bu formanın sistemi və istifadə şərtlərini göstərə bilmədilər. Onlar həm şifahi, həm də praktik cəhətdən çoxlu kənar yardımlara ehtiyac duydu. Bu sualları verərək onları düzgün cavaba yönəltməyə çalışdım: “Bu isim tək halındadır, yoxsa cəm? Bu vəziyyətdə “to be” feilinin hansı forması istifadə olunmalıdır? “Ing” şəkilçisi semantik feilə əlavə olunurmu?” və s.

Növbəti mərhələ şagirdlərin cümlələri rus dilindən ingilis dilinə tərcümə etmələri tapşırığından ibarət idi. Şagirdlərə yalnız indiki davamlı zaman deyil, həm də tərkibində indiki qeyri-müəyyən zaman olan rus dilindəki cümlələr verilmişdi, yəni, onlara əvvəlki dərslərdən bildikləri material da təqdim olunmuşdu. Bu iki zamanın düzgün istifadəsindən əlavə olaraq, şagirdlər hissləri, qavrayışları, zehni fəaliyyəti ifadə edən feillərin və indiki davamlı zamanda istifadə olunmayan bəzi digər feillərin düzgün istifadəsi qaydasını yada salmalı idilər.

Bu tapşırığın nəticələri göstərir ki, birinci qrup şagirdləri materiala tamamilə müstəqil şəkildə yiyələnərək anladıklarını nümayiş etdirirdilər, onlar yeni zamanın bütün xarakterik xüsusiyyətlərini ayıraraq, köhnə materiala birlikdə tətbiq edə bilirdilər. Onlar “see”, “love”, “want”, “think” kimi hissləri, qavrayışı və zehni fəaliyyəti ifadə edən feillər daxil olmaqla bütün feillərin düzgün istifadə etmə bacarığını göstərdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün tapşırıqlarda şagirdləri əsas hədəfdən – indiki davamlı zamanda olan feillərin qrammatik istifadəsindən yayındırmamaq üçün ən əlçatan söz ehtiyatından istifadə edilmişdir. Bu tapşırıqda əvvəlki dərslərdə öyrənilən indiki davamlı zamanın birinci qrupun şagirdləri tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilməsi məlum oldu. Köhnə material əsasında şagirdlər yeni zaman kateqoriyasını daha yaxşı qavramışdılar, onlar müqayisə edir, hər iki zamanın istifadə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirirdilər. Cümlələrin rus dilindən ingilis dilinə müstəqil şəkildə tərcüməsində yüksək nəticə göstərən birinci qrupdan fərqli olaraq, ikinci qrupun şagirdləri daha aşağı nəticə göstərdilər.

Yeni zamanın əmələ gəlməsi ilə bağlı tərifini formalaşdırıb təqdim edilməsini tələb edən ikinci tapşırıq tamamilə düzgün yerinə yetirilmişdi və şagirdlər indiki davamlı zamanın bütün formal əlamətlərini ortaya qoydular. Bu tapşırıqda əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq etmək onlara çətin gəldi. Cümlələrin düzgün tərcüməsi iki və ya üç şagirdlərdə baş tutdu, digərlərində isə düzgün cavablar tamamilə yox idi. Məsələn burasındadır ki, onlar yeni öyrəndikləri zaman kateqoriyasını *now*, *at the moment* kimi sözlərlə işlədilməsini nəzərə almırdılar və *want*, *see*, *wish*, *think*, həmçinin digər bu kimi feillərin istifadəsinə də lazımi əhəmiyyət vermirdilər. Onlara əlavə suallar verməli və feilin yeni zaman əlamətlərini formalaşdırmalarını tapşırıdım. Bu tapşırığı asanlaşdırdı və feilin qrammatik xüsusiyyətlərinin daha sürətlə müəyyənləşdirilməsinə və istiqamətləndirilməsinə kömək etdi. Lakin bu onların qrammatik əlaqələrini başa düşmədən, yalnız sadə bir sadalama yolu ilə əvvəlcə çox vaxtı səhv qrammatik təsnifatı təqdim etməklə baş verdi. Beləliklə, ikinci qrupun şagirdlərindən heç biri nəzəri və praktik

ümumiləşdirmələri düzgün yerinə yetirə bilmədi. Bu şagirdlərin hamısı müəllimin böyük köməyinə ehtiyac duyurdular. Bununla belə, bu şagirdlər tərəfindən tapşırığın yerinə yetirməmələrinin nəticəsi daha aşağı öyrənmə qabiliyyəti ilə deyil, daha çox dil bilmə səviyyəsi ilə izah edilə bilər.

Üç zəif şagird daxil olan üçüncü qrupun nəticələrinə nəzər yetirək. Bu qrupda şagirdlərin heç biri tapşırığı nə nəzəri, nə də praktik olaraq yerinə yetirə bilmədi. Yalnız indiki davamlı zamanda deyil, həm də köhnə materialda – indiki qeyri-müəyyən zamanda olan cümlələr də ingilis dilinə düzgün tərcümə olunmamışdı. Hər şeydən əvvəl, cümlədəki söz sırası pozulmuşdu, “to be” feili ya səhv formalarda işlədilir, ya da ümumiyyətlə buraxıldığı “ing” şəkilçisi məna feilinə deyil, isim, zərf kimi tamam fərqli nitq hissələrinə əlavə olunurdu. Onlar tərəfindən müəyyən nəticələr yalnız kənar yardımların və dəstəyin nəticəsində əldə edilirdi. Bu zamanların bütün spesifik xüsusiyyətləri və özəlliklərini, hər şeydən əvvəl nəzəri, sonra da hər cümlə içərisində bu materialın formal xüsusiyyətlərini ən kiçik təfərrüatlarına qədər ortaya qoyaraq, həm yeni, həm də indiki zamanın meydana gəlməsi qaydalarını dəfələrlə izah etməli oldum. İlk iki qrupda olanlarla müqayisədə burada şərtləri faktiki olaraq dəyişdirildilər. Eyni zamanda, leksik söz ehtiyatı da cümləni tərcümə etmək üçün yetərli deyildi. Lakin qeyd olunan şərtlərlə belə, bu qrupun şagirdləri nəzəri və ya praktik baxımdan bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədilər. Bəzi şagirdlər yeni zaman kateqoriyasının ayrı-ayrı əlamətlərini belə müəyyən etməyə müvəffəq olmadılar və ya qaydanı formalaşdırmaqdan belə imtina etdilər. Nəticə etibarilə, bu tapşırığı yerinə yetirərkən, yuxarıda göstərilən köməyə də baxmayaraq, məlum oldu ki, qarşıya qoyulan məsələnin həll edilməsi üçün bu şagirdlərdə lazım olan ilkin məlumat səviyyəsinin olmadığı ortaya çıxdı. Bu ilkin səviyyəyə cavab vermədən, yeni zamanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, onları digərlərindən fərqləndirmə bacarığı olmadan verilən tapşırığın yerinə yetirilməsi mümkün deyildir. Bundan əlavə, yeni materialı başa düşməməsi ilə yanaşı, onlar *the see, I sit listen* və başqa bu kimi səhvlərə yol verirdilər, bu da əsas qrammatik kateqoriyalara yiyələnməyin tamamilə uğursuz olduğunu göstərirdi. Beləliklə, bu tapşırıq köhnə, təkrarlanan biliklərin istifadəsi ilə yanaşı, yeni biliklərin mənimsənilməsinə yönəlmişdir, lakin şagirdlər yalnız müəllimin köməyi ilə onu yerinə yetirirdilər.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, intellektual qabiliyyətləri bütöv bir kompleks sistem olaraq qəbul edərək, onun tərkibinə daxil olan komponentlərin bir-birilərindən müəyyən bir asılılıqda olduqlarını ehtimal etmək olar və burada əsas elementin zehni fəaliyyətin ümumiləşdirilməsi olduğu müəyyən olunur.

Ümumiləşdirmə, öz növbəsində, müəyyən edilmiş məqsədə uyğun gələn və aralarındakı obyektiv, həqiqətən mövcud olan əlaqəni əks etdirən hərəkət anlayışları, qanunauyğunluqları, qaydaları, vahid bütöv olaraq, təhlil-müəyyənləşmə-ümumiləşdirmə proseslərindəki son halqadır. Zehni fəaliyyətin yüksək dərəcədə ümumiləşdirilməsi, şübhəsiz ki, nəzəri düşüncənin formalaşmasının ən vacib göstəricisidir.

Odur ki, ilk növbədə metodikada istifadə olunan problemlər əqli fəaliyyətin ümumiləşdirilməsinin müəyyən olunmasına yönəlmişdi. Məktəblilər ingilis feilinin rus dilində analoqu olmayan yeni zamanlarını ifadə etməyin formal-qrammatik yollarını tapmalı idilər.

Praktik ümumiləşdirmələrin səviyyəsi indiki davamlı zamanın tətbiqi ilə bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsi müddəti, yerə yetirilmiş konkret tapşırıqların düzgünlüyü, sürəti və asanlıığı ilə qiymətləndirilə bilər. Təcrübənin nəticələri göstərir ki, bəzi məktəblilər, yeni zamanın əmələ gəlməsində iştirak edən *to be* feilinin qrammatik formalarını (*is, am, are*) qeyd edərək, sonra bu formaları birləşdirərək, arxalarında köməkçi feilin tək və cəm şəklində olan şəxs formalarını gördülər. Digər məktəblilər bütün bu formaları sadalamaqla məhdudlaşdırdılar və bu

formaları birləşdirərək ümumiləşdirmirdilər. Bundan əlavə, ümumiləşdirilməli olan yeni zamanın istifadəsinə dair qaydanın təqdim edilməsində şagirdlər arasında fərqlər ortaya çıxdı. Birinci qrupun şagirdləri, ikinci və üçüncü qruplardan fərqli olaraq, ingilis feilinin yeni zamanının formal əlamətlərini düzgün müəyyən etməyi bacardılar. Bu, birinci qrupda ümumiləşdirmə qabiliyyətinin daha yüksək olduğunu, digər qruplarda zəif ifadə edildiyini və ya tamamilə olmadığını göstərir. Bunlar zehni fəaliyyətin ümumiləşdirilməsinin əsas təzahürləridir, bununla müxtəlif mövzu və məzmununda əlaqəli problemləri həll edərkən onun səviyyəsini qiymətləndirmək olar.

Praktik və şifahi-məntiqi ümumiləşdirmə zehni fəaliyyətin şüurlu olduğu barədə mülahizəyə əsas yaradır. Birinci qrupun şagirdləri indiki davamlı zamanın xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə və bu materiala əsaslanan tapşırıqlarda tətbiq etməkdə yüksək nəticələr göstərmişdilər. İkinci qrupda, zehni fəaliyyətin şüur səviyyəsi yeni zamanın əsas xüsusiyyətlərini sadalayarkən daha aşağı idi, lakin praktik materialın yerinə yetirilməsində olduqca yüksək idi. Ən aşağı nəticələr, həm praktik, həm də şifahi-məntiqi ümumiləşdirmələrdə və zehni fəaliyyətin şüurlu fəaliyyətində üçüncü qrupun şagirdlərində müşahidə edilmişdir.

Bu metoda zehni fəaliyyətin müstəqilliyi və şagirdlərin kənar köməyə açıq olduğu təsbit edildi. Müstəqil düşüncə, şagirdin problemin öhdəsindən gəlib-gəlmədiyi ilə müəyyənəndirildi. Kömək üçün müraciət etdiyi təqdirdə, hansı köməyə ehtiyac olduğu təyin olunur. Şagirdlər özləri müstəqil şəkildə və ya kənar kömək vasitəsilə ayrı-ayrı xüsusiyyətləri müəyyən etmək və ümumiləşdirmək bacarıqlarına görə fərqləndirilirlər və bunu bacarmırlarsa, məqsədə çatmaq üçün nə dərəcədə kömək lazım olduğu müəyyən edilir. Öyrənmə bacarığı səviyyəsi aşağı olan şagirdlər kənar yardımlara müraciət edirlər, dil materialının nəzəri və praktik tapşırıqlarını müstəqil şəkildə yerinə yetirə bilmədilər. Zehni fəaliyyətin ümumiləşdirmə dərəcəsini əks etdirən ağılın dərinliyi, yeni zamanın əmələ gəlməsi qaydalarını formalaşdırmağa yönəlmiş şagirdlərin fəaliyyəti və fikirlərinin təhlilində aşkar edilmişdir.

Problemin praktik həllinin gedişatının təhlili vahidi fərqi tapşırıqların həllində uğur qazandıqları və ya səhv etdikləri idi. Mülahizələrin qiymətləndirilməsində ən vacib xüsusiyyət onlarda əks olunan xüsusiyyətlərin əhəmiyyət dərəcəsidir. Buna uyğun olaraq mülahizələr iki əsas növə bölünürdülər: problemin həlli üçün vacib olan xüsusiyyətlər daxil olmaqla mütərəqqi mülahizələr və səhv, bununla da problemin həllini əks etdirən. Proqressiv mülahizələr ona daxil olan xüsusiyyətlərin vacibliy dərəcəsindən asılı olaraq, əsas və köməkçi hissələrinə bölünür. İndiki davamlı zamanın əmələ gəlməsində əsas əlamətlərindən olan müvafiq şəxs, tək və ya cəm halında "to be" köməkçi feilinin və semantik feilinin «ing» şəkilçisinin istifadəsidir, köməkçi xüsusiyyətlərdən isə bu zamanla istifadə olunan «now», «at the moment» zərflərinin istifadəsi hesab edilə bilər. Feilin bu əlamətləri üçüncü qrupdan fərqli olaraq birinci və ikinci qrup şagirdlərinin əksəriyyəti tərəfindən müəyyən edildi. Ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə abstrakt və konkret mülahizələrə ayrıldığı, tərtib olunmuş cavaba görə tam və natamam bölündüyünü demək olar. Şagirdlər arasında mütərəqqi mülahizələrin, xüsusən də əsas və vacib olan mülahizələrin nisbəti nə qədər yüksək olarsa, ağılın dərinliyi o qədər çox olur. Nəzərdən keçirilən metodika çərçivəsində ağılın çevikliyi uşağın mülahizəni formalaşdırmaq qabiliyyəti, artıq formalaşmış mülahizələri inkişaf etdirmə və daha yüksək ümumiləşdirmə dərəcəsidəki qərarlara keçmə qabiliyyəti ilə qiymətləndirilirdi. Düşüncənin çevikliyi bu metodikada daha az nəzərə çarpırdı. Zehni fəaliyyətin çevikliyi əsasən şagirdlərin yeni zaman əlamətləri barədə mülahizələrinin yaxşılaşdırılması, əlavələr olunması, ümumiləşdirmə səviyyəsinin artması ilə əlaqədardır, bu da səhv mülahizələri rədd etmək, daha dəqiq terminlərin mülahizələrə daxil edilməsi ilə əlaqədardır.

Formulə edilmiş mülahizələrə «ilişib qalmaq», onların dəfələrlə təkrarlanması zehni fəaliyyətin durğunluğuna dəlalət edir. Bu metodika zehni fəaliyyətin sabitliyini dəyərləndirmək üçün bizi kifayət qədər materiala təmin etdi. Bu, artıq formalaşmış xüsusiyyətlərə ardıcılıqla söykənərək problemin həlli üçün vacib olan bir sıra xüsusiyyətləri yaddaşda saxlaya bilmə qabiliyyəti və sonrakı praktik hərəkətlər zamanı səmərəli istifadədə özünü göstərdi. Əks xüsusiyyət olan düşüncənin qeyri-sabitliyi həll üçün əhəmiyyətli olan bir neçə vacib xüsusiyyəti yaddaşda saxlamağın çətinliyində, onların müsbət olmasına baxmayaraq seçilən xüsusiyyətlərin və əlamətlərin əsassız dəyişməsində özünü göstərir.

Beləliklə, həyata keçirilmiş metodika göstərdi ki, düşüncənin keyfiyyət xüsusiyyətlərində şagirdlərin dil problemini həll edərkən özünü bürüzə verən böyük oxşarlıqları var. Bu nəticələr, hazırlanmış metodikanın diaqnostika üçün xüsusi deyil, ümumi öyrənmə qabiliyyəti, biliyin mənimsənilməsində, ümumi zehni qabiliyyətlər üçün bir zəmin yaratdığına dair fərziyyəni təsdiqləyir. Bu metodikanın üstünlüyü ondadır ki, şagirdlərə verilən tapşırıq dərinlik, müstəqillik, çeviklik, sabitlik və düşüncə şüuru kimi yaradıcı qabiliyyətlərin əksər hissələrinin formalaşma dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Metodikanın prioriteti zehni inkişaf diaqnostikasının real tədris şəraitində aparılması ilə yanaşı, uşağın inkişafını və yaradıcı müstəqilliyini ardıcıl olaraq diaqnostikasını mümkün etdiyi, bunun nəticəsində uşağın öyrənmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini müəyyənləşdirə bilməsi ilə təmin edilir.

Yuxarıda göstərilən faktlara istinad edərək, düşüncə xüsusiyyətlərinin ən vacib məqamlarını vurğulamağı, burada bəhs edilən bütün qarşılıqlı əlaqələri və prosesləri ümumiləşdirməyi zəruri şərt hesab edirəm. Təfəkkürü ən vacib psixoloji proseslərdən biri kimi nəzərdən keçirərək, onun təbiət və cəmiyyətlə sıx əlaqə olduğunu müəyyən etdik. Düşüncə, hissiyyət biliklərinin hüdudlarından kənara çıxaraq, xarici Aləm haqqında daha dərin məlumatı bizə təqdim edir ki, bu da əşyalar, hadisələr, təzahürlər arasındakı mürəkkəb münasibətləri açmağa imkan verir. Düşüncənin digər idrak proseslərindən asılılığı böyükdür. Məsələn, yaddaş üçün düşüncənin mənası əzbərlənməkdə, əzbərlənmiş materialı qavramaqda ifadə olunur. Düşüncə ilə xəyal arasındakı əlaqə, edilməsi planlaşdırılan hərəkətin təsəvvüründədir. Düşüncə iradə ilə əlaqəlidir, çünki hər hansı bir problemin həlli əzm, səy tələb edir.

Ümumiləşdirmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif düşüncə növləri vardır. Bura əyani-aktiv və mücərrəd düşüncə daxildir. Vizual-aktiv düşüncə dörd-yeddi yaşlarında yaxşı inkişaf edir, məktəblilərdə isə əvvəlcə mücərrəd düşüncə ən sadə formada inkişaf edir ki, bu da uşaqların zehni inkişafına səbəb olur. Əyanilik (vizualıq) ikili rol oynayır. Bir tərəfdən öyrənmə prosesini asanlaşdırsa da, digər tərəfdən o, öyrənilən obyektiv əsas xüsusiyyətlərindən yayınırırsa bilər. Vizual və mücərrəd düşüncə bir-birini tamamlayır, biri o biri olmadan mövcud ola bilməz. Nəzəri və praktik düşüncəyə gəldikdə isə, praktik düşüncənin başlanğıc elementi olan hərəkətin nəzəri düşüncənin əks olunması qənaətinə gəlmək olar. Müqayisə, analiz və sintez, abstraksiya və ümumiləşdirmə düşüncə prosesinin vacib, obyektiv əlaqələrini və münasibətlərini ortaya qoyan fərqli cəhətlərdir. Koqnitiv düşüncə prosesində problemlərin həllinin yaradıcı yolunun tapılması vacibdir. Yaradıcı düşüncənin məhsuldarlığı, nəticə etibarlılığı ilə formalaşdığı təlim və tərbiyə sistemindən və metodlarından asılıdır. Bunun üçün insanın ümumi və özəl qabiliyyətləri inkişaf etdirilməlidir. Ümumi qabiliyyətlərə işləmək, oxumaq, oynamaq, ünsiyyət qurmaq və digərləri, özəl olanlara isə elmi, bədii və praktik qabiliyyətlər daxildir.

Məqalənin aktuallığı. Məktəblilərin düşüncəsi, şübhəsiz ki, hələ çox böyük və istifadə olunmamış ehtiyatlara və imkanlara malikdir. Psixologiya və pedaqogikanın əsas vəifələrindən biri də bu ehtiyatları tam açmaq və onların əsasında tədrisin daha effektiv və yaradıcı olmasını təmin etməkdir. Məqalənin də aktuallığı onun məhz belə bir vacib problemə həsr

olunması ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədris fəaliyyəti yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün məhsuldar bir şərtədir və onların həyata keçirilməsinə səbəb olur. bütün bu problemlərin realizə olunmasını tədris materialı əsasında nümayiş oluna bilər. Bunun üçün 36 saylı məktəbdə xarici dilin öyrənilməsi prosesində müxtəlif səviyyəli ümumiləşdirmə, müstəqillik, zehni çeviklik və zehni fəaliyyətin sabitliyin ilə bağlı məktəblilərlə aparılan təcrübənin nəticələrini məqalənin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirmək olar.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. A.M. Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012, 102 s.
2. C. Zeynalova. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi: Metodik tövsiyələr. "Print-S" nəşriyyatı, Bakı, 2017, 144 səh.
3. A.Ə. Quliyev. Məktəblilərin xarici dilə yiyələnməsində motivasiyanın rolunun psixoloji tədqiqi / "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" mövzusunda XI beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 7-8 may 2020.
4. C. Aliyev. Oxu və öyrətmənin psixoloji alqoritmi / "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2017.
5. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, 2017.
6. Diaqnostika işlərinin həyata keçirilməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Bakı, 2020.

A.A. Гулиев

Диагностика психического развития и особенности эффективного мышления при изучении иностранного языка

Резюме

Мышление школьников, безусловно, обладает очень широкими и неиспользованными ресурсами и возможностями. Одна из основных задач психологии и педагогики состоит в том, чтобы в полной мере раскрыть эти ресурсы и сделать обучение на их основе более эффективным и творческим.

Учебная деятельность также является продуктивным условием развития творческих способностей и ведет к их реализации. Реализация всех этих задач может быть продемонстрирована на основе учебного материала. В статье также затронуты вопросы разного уровня обобщения, самостоятельности, сообразительности и устойчивости мыслительной деятельности в процессе обучения иностранному языку в школе, а также проанализированы результаты экспериментов, проведенных в связи с этим со школьниками.

A.A. Guliyev

**Diagnosis of mental development and features
of effective thinking in learning a foreign language**

Summary

The thinking of schoolchildren, of course, has a very wide and untapped resources and opportunities. One of the main tasks of psychology and pedagogy is to fully disclose these resources and ensure that teaching based on them is more effective and creative.

Educational activity is also a productive condition for the development of creative abilities and leads to their implementation. The realization of all these problems can be demonstrated on the basis of teaching material. The article also touched upon the issues of different levels of generalization, independence, mental agility and stability of mental activity in the process of learning a foreign language in schools, and analyzed the results of experiments conducted with students in this regard.

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2022